

ДРАГОМАНИДА

УДК 94 «477» (19)

Сергій Сергійович Падалка
(Київ)

ПРОБЛЕМА КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОВЖИВАНЬ ЧИНОВНИКІВ МІСЦЕВИХ ЦИВІЛЬНИХ І ПРАВОВИХ ОРГАНІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М. ДРАГОМАНОВА

Розглядається місце в теоретичній спадщині М. Драгоманова такої важливої соціальної проблеми як корупційні зловживання чиновників місцевих цивільних і правових органів влади другої половини ХІХ століття.

Ключові слова: корупція, чиновник, хабар, суспільство, М. Драгоманов, службове зловживання.

Праці М. Драгоманова є актуальними в нашому сьогоденні, оскільки розкривають ряд проблем українського суспільства.

Сучасна історіографія представлена працями А. Круглашова, В. Борисенка та ін. В пропонованій статті ми спробуємо проаналізувати проблему корупційних зловживань чиновників місцевих цивільних і правових органів влади другої половини ХІХ ст. у теоретичній спадщині М. Драгоманова.

М. Драгоманов у чисельних своїх публікаціях, що виходили протягом 1870 – 1880-х рр., звертав увагу на низку соціальних проблем, які поставали українському суспільству після відміни кріпосного права. Політичні уподобання мислителя були визначальними у з'ясуванні соціально-економічних передумов низки службових (корупційних) зловживань чиновників різних установ.

Публікуючи у виданні «Громада» (1882 р., № 5) матеріали «Життя по селах» і «Українські селяни в неспокійні роки» (1880 – 1882 рр.), М. Драгоманов мав за мету ініціювати широку наукову та громадську дискусію з питань особливостей економічного розвитку українських земель у складі Росії і Австро-Угорщини. Він закликав таким чином своїх нечисельних кореспондентів звернутися до нерозроблених тем, надавати до редакції не лише готові аналітичні розвідки, але й інші відомості, статистичні матеріали, що могли б дати відповідь на низку питань з розвитку українських земель. Їх значення для української історичної науки є особливо вагомим, оскільки містить багатий фактологічний матеріал-неоціненний для наукової реконструкції особливостей розвитку українського села в добу капіталістичної модернізації другої половини ХІХ ст. М. Драгоманов мету селянської реформи розумів передусім у тому, аби її наслідки забезпечили вимоги селянства і не хотів помічати мету, яку ставив царських уряд – захист загальнонаціональних інтересів, вболіваючи за інтереси саме опори влади в особі поміщиків. Він підтримував небажання селян прийняти маніфест, а також і заворушення, що широко розгорталися і були однією з радикальних протестних форм боротьби селян за свої права проти експлуатації. Корінь проблем пореформеного села М. Драгоманов бачив у збереженні землі у власності поміщиків, недостатності особистих прав селян. У першому розділі «Життя по селах» названому «Здирство» вчений з'ясував причини, які стримували соціально-економічний розвиток села, проаналізував зміни в соціальній структурі селянства, наслідки розширення джерел їх існування тощо. Мислитель чи не найпершим серед громадсько-політичних діячів розлого показав руйнівні наслідки для села («сільського багатирства») регулярних спроб держави якомога повніше поексплуатувати село в інтересах інших суспільних верств.

Нерозвинутість відносин власності М. Драгоманов бачив передумовою службових зловживань чиновниками різних рівнів. Розуміючи велике значення свободи, яку здобуло селянство, хай навіть частково обмеженою чиновницькою опікою, М. Драгоманов бачив обмеженість реформ. Без вирішення селянського питання, тобто передачі землі в «осібну власність» тому, хто на ній реально працює, вважав М. Драгоманов, українські селяни і далі будуть піддаватися «здиравству» з боку держави, а село перебуватиме у соціально-економічній стагнації.

М. Драгоманов, приділяючи значну увагу проблемі невід'ємності права на власність, як одного з важливих економічних прав людини, неодноразово зауважував, що рівень розвитку, якого досягла Європа, був зумовлений насамперед «упорядкованою затяжною працею» – «тихою і

гострою», а також послідовним зростанням громадського життя. Він писав, що саме таким шляхом, спираючись на «верстви громади», можна забезпечити історичний поступ «державного, громадського, розумового життя суспільства» [4, с. 127].

Виступаючи за розширення форм власності та формування соціально-економічної категорії – землероба-власника, М. Драгоманов називав порядок набуття приватної власності святим і непорушним, таким, що «вийшло, коли не від Бога, то все таки дуже розумної причини, наприклад, від того, що розумніші, більш трудящі, чесніші люди нажили собі багатство і передали його в спадок дітям і внукам. Так було, кажуть, так і далі буде» [2, с. 160 – 161]. Водночас, слід зазначити, що ці роздуми дослідника, як активного прихильника соціально-економічного реформування і оборонця громадян від нерівності та антагонізмів, стосувалися здебільшого розв'язання проблеми перерозподілу поміщицької власності, що постала на тлі посилення господарського егоїзму поміщиків, наростання невдоволення селян, яке переростало навіть у сутяжництво. Проблема безземелля, малоземелля селян та прихована концентрація землі у заможної сільської верхівки, що мали місце після реформи, цілком природно викликала обурення у М. Драгоманова, який вбачав у цьому односторонність розвитку аграрного сектору.

У вказаній публікації перипетії змін у системі землеволодіння і землекористування, дослідник ілюстрував значною кількістю матеріалів нарративного характеру (записи розповідей селян повітів Наддніпрянської України). Очевидно, автор це робив свідомо, аби проілюструвати причини конфліктних ситуацій між поміщиками і селянами, які на Правобережжі виникали стосовно сервітутів – спільних місць випасу худоби, вигонів, водопоїв, сінокосів, місць риболовлі, а також показати неадекватність реакції селян на пропонувані зверху новації, що часто зовсім не відповідало їх усталеним уявленням і стереотипам мислення. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що М. Драгоманов доводить до уваги читача мотиви опозиційності хліборобів до «панства», «начальства», а також до держави як інституту нав'язаних нею реформ «зверху». Вони дають досить точні і місткі дані для вироблення наукового розуміння соціального життя села України другої половини XIX ст., зокрема, такого масового явища, як наймитування. Із опублікованих свідчень селян з Миргородщини, дізнаємося, що селяни були змушені відсилати з дому на заробітки всіх спроможних виконувати будь-яку роботу. Платня за роботу в цілому була мізерною, значно нижчою ніж «до волі», тобто відміни кріпосництва. Так, орендар земель графа Кочубея, Дервініс платив за роботу п'ятим снопом жита і четвертим пшениці, що давало змогу заробити за період жнив 20 – 30 крб. Часто селяни самовільно залишали таку економічно не вигідну роботу і поверталися до домівок [2, с. 79 – 80]. Селяни-відхідники, з одного боку, несли з собою в місця, де вони знаходили заробіток, засвоєні з дитинства культурно-побутові навички, там засвоювали нові, а з іншого – вони найбільше відчували на своїх плечах тягар матеріальних труднощів. М. Драгоманов проілюстрував як «живеться тим, котрі ходили 1876 р. на заробітки» листом надісланим до редакції «Громади» «товариша» з Миргородщини. Наведемо частину його дослівно: «Цілими сотнями, цілими селами пішли люди на заробітки. Водночас небагато часу минуло як пішли, а вже багато з них назад повернулися: бліді, хворі, хмурі і голодні, не знайшовши ніякої роботи. Сумні ледь-ледь шкутильгають до дому. Народу скрізь набилося, а роботи немає нікому. Поробиш там якийсь день-два, заробиш копійок тридцять і знову сидиш – сподіваєшся, що хтось найме. Те, що було взято з дому – все попродали. Он вони ледь дигають по дорозі, гляньте! Бліді, тижнів по скільки і сорочок не переміняли. Той шкандибає в одному лише чоботі, інший іде з головою обернутою в ганчірку. Деяких привели зовсім хворих – тепер лежать у гарячці. От тобі і заробили на свою шию» [2, с. 85].

В селах Наддніпрянщини зустрічалися поодинокі випадки, коли орендарі, прагнучи зібрати врожай лише силами відробітчан та відхідників, втрачали багато врожаю (зерно просто перестигало і осипалось через брак робочої сили). Подані М. Драгомановим селянські свідчення також дозволяють поглянути і на таку складову капіталістичної еволюції світобачення хліборобів, як зміна сприйняття їх чиновництва, торгівців, посередників, дрібних комісіонерів, найпідприємливіших односельців. У прикутих думках до землі селян ці посадовці викликали негативне сприйняття, яке часто переростало у самоправство, здирництво і корупцію.

Найменш популярною серед селян була посада збирача податків. Справді, у 1860 – 1870-х роках селянам доводилося сплачувати, крім зборів до держскарбниці і земств, велику кількість платежів – судові, церковні та інші послуги, штрафи тощо. М. Драгоманов розумів значення громад у нових реаліях українського села, бачив її передусім не лише соціальним механізмом регулювання життя селян, а й структурою з широкими правами і обов'язками. Водночас він змушений був ілюструвати проблеми, які стояли на шляху утвердження цих самоврядних органів,

що впливали з намагання державної влади використати їх з метою попередження дедалі зростаючих селянських правопорушень. У вміщених в «Життя по селах» листах ідеться про окремі випадки зловживань, порушень органами громад своїх функцій, зокрема, показані конкретні приклади корупційних зловживань з боку сільських старост, старшин і волосних писарів.

Волосні писарі щоденно виконували важку канцелярську працю. До їх обов'язків входив збір і узагальнення даних про кількість посівів, чисельність населення і обробка інших даних. Вони часто не відзначалися сумлінністю у виконання службових завдань. Не було міністерства, яке не засипало б їх вимогами. Тому, як визнавали писарі, багато що писалось «на око». Вони створювали гори книг, які потрібні були лише для того, щоб порадувати око ревізорам. Технологію хабарництва на цьому рівні так розкривав журнал «Спутник чиновника»: «Благодаря тому что становые приставы получают сравнительно небольшую сумму на канцелярские расходы и при нынешней норме работ должны держать не меньше трех писцов, последние набираются из самых дешевых работников и потому по качеству очень неважных. Жалованья писцы станових приставов обычно получали: старший – 25 руб., средний – 15, младший – 5 руб. в месяц. Труд этих писцов каторжный: обычно работали по 12 – 14 часов. Благодаря тому, что становило пристава большую часть года посвящали розездам, все канцелярии, все делопроизводство находилось в руках писцов, письмоводителей. Он скрывает почти, принимает от посетителей деньги. Часто они могли получить от явившего крестьянина какие нибудь платежи и обратить в свою пользу (разстраты) але і хабари. Более опасное зло – это злоупотребления: уничтожить протоколы и не направит его по назначению, получив за это от заинтересованного лица взятку – дело обычное, получают по переписке деньги с крестьян и переписки эти уничтожат, сделать подложную отметку в настольном реестре или книге делопроизводства – все это дела, предь которыми письмоводители останавливаются. А ведь такие шутки грозят скамьей подсудимых не только письмоводам, но и самому приставу» [3, с. 18 – 19].

М. Драгоманов наводив свідчення про зловживання сільського начальства. Сільські старости Поділля самовільно вводили кінську і людську рекрутчину аби догодити вищому начальству (посередникам тощо), порушуючи право селян самовільно визначати свою долю, рід занять. У вказаній публікації наводяться багаточисельні приклади розбазарювання громадських коштів, хабарництва старшин, волосних писарів, бажання уникнути контролю за їх витрачанням. М. Драгоманов інститут сільського писаря, ставив третім в ієрархії сільського самоуправління. Матеріал «Лист товариша з Звенигородщини» ілюструє часте моральне розгління цієї категорії чиновництва. У ньому риторично ставиться проблема зміни практики їх призначення та здійснюється спроба виявити причини цього явища. Селяни бачили причину хабарництва передусім не у низькому рівні оплати праці писарів (за наведеними даними, вони одержували немалу зарплатню – від 700 до 2000 крб), а у їх соціальному походженні, коли вони «від мужиків відстали, а до панів не пристали», а також у правовій безграмотності селян (незнанні повітового, сільського, військового статутів), що дозволяло писарям за певні хабарі навіть змінювати вироки судів.

М. Драгоманов торкається проблеми діяльності земств через призму їх здатності захисту інтересів селян. У цілому позитивно розглядаючи їх значення і роль, називаючи «багатонадійними», автор критично ставився до тієї суспільно-політичної дійсності, що мала місце в Російській державі в кінці 60 – 70 рр. XIX ст. і стримувала розвиток місцевого самоврядування. Водночас, розглядаючи несприятливу атмосферу, в якій доводилося працювати земським органам, він з обуренням говорить про малопродуктивність їхньої роботи, часте тяжіння до розв'язання власних організаційних питань, регулярні пошуки джерел фінансування земських управ, поліції, судів тощо. Мислитель засудив право обкладати податком торгіві та промислові підприємства, особисте майно громадян. М. П. Драгоманов, аналізуючи роботу Миргородської земської управи, доходить висновку про дискримінаційні методи оподаткування селянства. Характерними для всієї України, на його думку, було уніфікування оподаткування поміщицьких будинків і селянських осель, звільнення від сплати платежів власників (поміщиків) парових винокурень та обкладання селянської власності (олійниць і кузень).

В «Життях по селах» у підрозділі «Суди» М. Драгоманов аналізує генезу становлення селянського суду в Україні, показує його наступність з волосними судами, розкриває призначення волосного суду за реформою 1861 р. з урахуванням змін в економічному і соціальному становищі селян правовому світогляді. М. Драгоманов висловлював досить скептичне ставлення до ролі й призначення волосного суду, в цілому до нововведень в судовому устрої який мав триматися на

владі «начальства», яке «перетягло на себе судове діло, завжди з правдою не дуже то багато поралися, і прямувало до того, аби все виходило на їх тогочасну користь» [2, с. 162 – 163].

М. Драгоманов вважав, що Україна мала власні добрі традиції діяльності копних судів. На його думку, потрібно використовувати їх з тим, аби громади могли посилювати своє значення і розширювати участь в управлінні суспільними процесами. Селянський суд, чи як його Драгоманов називає судом сільської громади, залишався установою від «старих судових порядків», де громадські справи вирішувались, так як «указували обичаї та громадська совість», у них не було а ні підкупу, а ні якоїсь казенної правди. Очевидно, що дані розмірковування М. Драгоманова випливали з необхідності знайти розуміння суті тих змін що відбувалися в судовій практиці. Для Драгоманова було важливим з'ясування співвідношення закону та звичаю в правовому побуті селян, практиці діяльності судових органів. Тимчасовість, перехідний характер судового законодавства робило незрозумілим низку процесуальних форм діяльності судових органів. М. Драгоманов намагався зрозуміти, наприклад, значення волосного суду, його місце у збереженні адміністративного устрою, правопорядку у селянському середовищі, норм селянського звичаєвого права, а також здатності сприяти пристосуванню багатомільйонної маси селян до нових правових реалій життя. Надання волосному суду права виносити рішення на підставі «справедливості» та «місцевих звичаїв і правил, прийнятих у селянському побуті» призводило до застосування судами «вихідних звичаїв» для конкретної справи. Драгоманов називає це право суду «разсуждение по совести». Автор пише: «разсуждение по совести, а не по казенній правді, вважається між тим таким важливим ділом, що і волосний суд в нас часто більше люблять, ніж усякі інші. Побачити це можна хоч би ось з чого. По закону в волосному суді мають право судитись крестьяне, як звісно, тільки тоді, коли діло йде не більше як на сто карбованців, чи коли зроблена така кривда, що тільки одні волості шкодять; виноватими мусять бути теж тільки одні селяни без помічників з іншого якого стану – чи з солдат, чи з панів чи з кого там. І ось при такому то законі селяни діла гражданські, доволі великі, коли приходиться позиватись з ким о гроші чи ще за що, дуже часто ставлять в 100 карбованців, аби судитись в своєму суді та не обертатись до якогось вищого. Одні тільки уголовні діла, звісно, вже не можуть люди так легко переносити в свій суд. При таких переносах не мала річ шче й те, що волосні суд дешевше, а в інших судах «і за те заплати, і за друге заплати, а іноді ще і брехать оберуть». [2, с. 152 – 153]

М. Драгоманов намагався з'ясувати причини низького авторитету волосних судів серед населення. Вчений бачив головним недоліком формування складу волосних судів в неграмотності селян, а також підпаданні їх під вплив адміністративних органів в особі старшини та писаря. Драгоманов зауважував, що при такому порядку вже ніхто не може сподіватись, щоб між суддями багато було чесних людей: звісно, всі вони, як панські виборці, мають догожати панам і нікому іншому. Та начальству цього ще було за мало: боялось воно, що по деяких земствах може випасти так, що нерозумні пани стануть оберати, собі ж на шкоду, людей дуже небезпечних, яких небудь народовців, і ось через це ж то й було додано в законі, що мировим суддею може бути: або той, хто має землі не менш як 400 – 1300 дес., (як до губерні.) або той, хто має друге яке нерухоме майно, фабрику чи що в 15000 карб., або той на решті, в кого є хата ціною не менше як в 6000 карб., коли хата ця в одній з столиць, а коли вона в якому другому городі, то не менш як в 3000 карбованців [4, с. 124].

Вседозволеність волосних судів посилювалась після прийняття в 1889 р. «Временних правил о волостном суде». За цими правилами розширювалася компетенція волосного суду. Він розглядав всі «справи мужичі» і міг розглядати справи про поділ землі без обмеження суми позову. Йому було надано право застосовувати як покарання різки, не дивлячись на відміну тілесних покарань в 1863 р. Змінився і склад волосного суду. Якщо за Положенням 19 лютого 1861 р. волосний старшина не мав права втручатися в діяльність волосного суду і бути в його складі, то за Тимчасовими правилами 1889 р. він ставав головою волосного суду. Поєднання адміністративно – поліцейської і судової влади в волосному суді стало поверненням в попередній судоустрій. В діяльності волосних судів було багато порушень. Рішення їх або залишалося без виконання, або виконувалися повільно, не чекаючи терміну оскарження. Тому у повітових по селянських ділах присутствіях справи по скаргах на рішення волосних судів займали впливову частку. Серед селян суди користувались поганою репутацією і називались горілчаними судами. В деяких волостях селяни не являлись до суду і навіть виганяли посадових осіб, які приходили до них приводити вирок до виконання [1].

М. Драгоманов звертав увагу на підсудність волосного суду та статус суддів, зокрема соціальні, морально-ділові підстави, що надавали можливість зайняти посаду.

Таким чином М. Драгоманов справедливо вказував на недоліки державного апарату. Корупція і шахрайство переходили у сфери життя населення, зачіпали різні верства суспільства (чиновників, міщан, селян). Він значну увагу приділяв з'ясуванню історичних чинників, уявленнь про соціально – економічні реалії українського суспільства.

Джерела та література:

1. Временные правила о волостном суде 1889 // Режим доступу: – <http://gkaf.narod.ru/reader/12jul1889.html>
2. Драгоманов М. П. Життя по селах // Громада. – 1882. – № 5. – 269 с.
3. Спутник чиновника. – 1912. – № 9. – С. 18 – 19
4. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїчковський. – К., 1998. – 210 с.

Аннотація

В статье рассматриваются место в теоретическом наследии М. Драгоманова такой важной социальной проблемы как коррупционные злоупотребления чиновников местных гражданских и правовых органов власти второй половины XIX века.

Ключевые слова: коррупция, чиновник, взятка, общество, М. Драгоманов, служебное злоупотребление.

Annotation

The article deals with a place in the theoretical heritage Dragomanov such an important social problem as corrupt abuse of officials of local civic and legal bodies of the second half of the XIX century.

Keywords: corruption, official, bribe, society, Dragomanov, and malfeasance.

УДК–94:[316+33](092)(477)

Аліна Третьякова
(Київ)

ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОГЛЯДАХ М. П. ДРАГОМАНОВА

Проаналізовано теоретико-економічні підходи М. П. Драгоманова щодо реформування українського суспільства.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, пореформені аграрні відносини, капіталізм, соціалізм.

У житті суспільства одне з найважливіших місць займає економічна сфера, тобто все те, що пов'язане з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням створених працею людини благ. М. П. Драгоманов невтомно досліджував та осмислював можливості реформування та розбудови сучасних йому суспільств, їх розвиток в соціальному, національному та економічному напрямках. Значне місце у програмі державницької реорганізації М. П. Драгоманова займають економічні проблеми, тому його без перебільшення можна вважати одним з видатних українських економістів-теоретиків. Сьогодні, звичайно, відрізняється від того, якою Україна була в другій половині XIX ст. Тепер вона має свою державність, але як і тоді, наш народ стоїть перед вибором, від якого залежить його подальша історична доля. Саме тому сьогодні постає необхідність дослідження поглядів М. П. Драгоманова на економічний аспект реформування українського суспільства.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична думка як в Україні, так і в Європі в цілому у другій половині XIX ст. Предметом дослідження є погляди М. П. Драгоманова на економічний аспект реформування українського суспільства.

В різний час цією проблематикою займалися А. М. Круглашов [1], Я. Й. Грицак [2], І. П. Лисяк-Рудницький [3], В. А. Потульницький [4], В. Й. Борисенко [5, 6]. Їх праці висвітлювали різні напрямки діяльності мислителя. Проте на сьогоднішній день проблема поглядів М. П. Драгоманова на економічний аспект реформування українського суспільства залишається малодослідженою, а тому потребує детального вивчення.

Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду економічних конструкцій реорганізації українського суспільства вироблених М. П. Драгомановим варто виділити кілька основних етапів його зацікавленості господарськими питаннями.

У період перебування в Україні, економічна тематика розглядалася М. П. Драгомановим досить фрагментарно. Його оцінки та судження переважно знаходились у просторі поміж ліберальним та народницьким підходами до «народних бід». Вони обмежувалися визначенням їх причин і засобів лікування [1, с. 102]. У женецький період до початку 1880-х рр. він активно